

Vladimir Ilić

POSMATRANJE I ANALIZA
SADRŽAJA

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Uloge posmatrača

Mnogi današnji pisci razlikuju učesničko posmatranje od neposrednog ili strukturisanog posmatranja. (Bryman, 2012) Mada se ova podela ne može prihvatiti, pošto je i učesničko posmatranje uvek neposredno a ponekad i strukturisano, S. Fajgelj je u pravu kada piše da je „cilj učesničkog posmatranja da se razume funkcionisanje tog mesta i ljudi u njemu sa njihovog stanovišta”.⁹⁴ On učesničko posmatranje više vezuje za etnologiju, a „neposredno” za psihologiju. Uistinu, učesničko i neučesničko posmatranje u znatnoj meri izviru iz ovih nauka, mada se njihovi koreni ne ograničavaju samo na psihologiju i antropologiju (ili etnologiju).⁹⁵ Sam pojam učesničko posmatranje došao je iz nauke koja se danas naziva andragogijom. Koliko je poznato, prvi ga je upotrebio Eduard C. Lindeman, koji je 1924. u knjizi *Social Discovery* kritikovao metod upitnika rečima

94 Fajgelj navodi sledeće razlike: „neposredno posmatranje je obično više usredsređeno na problem od učesničkog, jer istraživač sam odabira uzorak vremena, situacija ili učesnika koje će posmatrati. U učesničkom posmatranju on mora biti stalno prisutan i stalno uključen u dešavanja. Takođe, u opštem slučaju, neposredno posmatranje ne traje tako dugo kao učesničko.” (*Ibid.*) Ni pri učesničkom posmatranju posmatrač ne mora biti stalno prisutan; i u ovom slučaju može se primeniti uzorkovanje kada se upozna ritam odvijanja pojave.

95 Fajgelj iznosi niz osnovanih zapažanja o učesničkom posmatranju. Na primer: „učestvovanje mora biti stvarno; u idealnom slučaju posmatrač mora da nauči žargon, pa čak i jezik, da se potpuno konformira, nauči običaje, živi na mestu koje posmatra itd.” (*Ibid.*) Ili: „Učesničko posmatranje je karakteristična metoda za etnološka istraživanja, tokom kojih se etnolog uključuje u kulturu koju proučava, živi s njom i po pravilu produkuje obimnu dokumentaciju, dnevnike i zabeleške. Kao u „utemeljenoj teoriji”, nema unapred određenih ograničenja šta će se posmatrati i nije unapred određen kraj studije.” (*Ibid.*: 322) Ili: „Kroz učesničko posmatranje treba registrovati kako pripadnici grupe opažaju pojave u grupi i u njihovoj okolini, a ne kako posmatrač to opaža.” (*Ibid.*)

„ako želite da znate šta neka osoba stvarno radi, posmatrajte je”. (Lindeman, 1924; cf. Vidich, 1955: 357)⁹⁶ Pritom treba imati u vidu da, kao što upozorava Vidich, u istraživačkoj praksi zbog dva razloga često nije moguće povući razliku između učesničkog i neučesničkog posmatranja: prvo, istraživač može da koristi oba metoda; drugo, participacija je skoro uvek parcijalna, pa je razlika u osnovi u udelu participacije pri posmatranju. (Vidich, *ibid.*)

Treba podsetiti da metodolozi primećuju da je učesničko posmatranje od svih metoda koji se koriste u neposrednom terenskom radu (bilo) najmanje sistematizovano i kodifikovano, pa stoga često i pogrešno shvaćano. (McCall, Simmons, 1969) Ali ono je često bilo pogrešno određivano, pa je i zbog toga nekada bilo pogrešno shvaćano. Prema G. J. McCallu i J. L. Simmonsu, ovaj „stil istraživanja” koristi različite metode i tehnike – posmatranje, razgovor sa informantima, analizu dokumenata, razgovor u anketi i učešće sa samoanalizom. (*Ibid.*) Ovakva nespecifična odredba ima epistemološke posledice: McCall i Simmons smatraju da je učesničko posmatranje namerno nestrukturisano, tako da maksimira otkrića i opis pre nego što sistematski proverava teoriju; oni se, ipak, ograđuju, pišući da „ne znači da se istraživanja na osnovu učesničkog posmatranja ne mogu koristiti za proveru teorija.” (*Ibid.*: 6) A H. S. Becker smatra da, mada učesničko posmatranje može da testira hipoteze, „ovo tipično nije slučaj. Moja diskusija odnosi se na vrste istraživanja pomoću učesničkog posmatranja kojima se teži otkrivanju hipoteza jednako kao i njihovom testiranju.” (Becker, 1958: 653) S druge strane, Becker u koautorskom tekstu pisanom sa B. Geer ističe da je „velika vrednost učesničkog posmatranja otkrivanje latentnih pojava, onih slučajeva u kojima su članovi sistema nesvesni stvarno opaživih događaja, [...] ili nekih stvari koje su povezane sa njima, koje posmatrač može neposredno da shvati. Svaki drugi slučaj zahteva zaključivanje i takvo zaključivanje treba izvesti iz svih raspoloživih podataka.” (Becker, Geer, 1957: 29)

Učesničkom posmatranju često se pridaje veliki značaj na planu postizanja nepredviđenih otkrića i heuristike. P. Willis piše da je ono „duboko značajna metodološka mogućnost – mogućnost da se bude iznenađen; mogućnost postizanja znanja na koje se nije računalo u početnoj paradigmi”.⁹⁷ (Willis, 1976: 138) A T. Hall, pozivajući se na Willisa, insistira na uzajamnom razumevanju etnografa i istraživane populacije pri pri-

96 I danas su vredni pažnje davni radovi J. D. Lohman i F. Cluckhohn. (Lohman, 1937; Cluckhohn, 1940)

97 Kad je u pitanju heuristička uloga posmatranja, McCall i Simmons podsećaju da je ona svojstvena i samoposmatranju, pošto introspekcija otkriva značajne pojave koje se mogu proveriti posmatranjem drugih ili razgovorom. (McCall i Simmons, 1969: 63)

meni učesničkog posmatranja kao na načinu da se dođe do novog znanja. Pritom Hall piše da „iznenađenje” ne leži na putu s kojeg se može pokupiti, već da su potrebni pomenuto uzajamno razumevanje i interakcija da bi se do njega došlo. (Hall, 2000: 123)

No, učesničko posmatranje dopušta testiranje hipoteza. Još je Malinowski relativizovao obim važenja Freudovih teorija preko participativnog istraživanja. A. Cicourel smatra da je testiranje hipoteza moguće samo ako se zabeleške prave ili snimanje izvodi u toku samog procesa učesničkog posmatranja. Ukoliko aktivnost grupe ne dopušta snimanje događaja i ako postoji povećani razmak između opservacije i snimanja (odnosno beleženja), onda će, prema ovom mišljenju, ovakve retrospektivne opservacije onemogućiti testiranje hipoteza. (Cicourel, 1964: 45; 46) Nije jasno na osnovu čega Cicourel izvodi ovakav zaključak; mogućnost naknadne analize snimljenog ili zabeleženog oduvek je postojala.⁹⁸ Biće da je Cicourel nagoveštavao danas preovlađujuće shvatanje učesničkog („kvalitativnog”) oblika posmatranja kao heurističkog, i neučesničkog (često pogrešno isključivo povezivanog sa sistematskim, kvantitativnim, strukturisanim) oblika posmatranja kao pogodnog za eksplanatorne saznanje ciljeve. Cicourel je, naime, smatrao da se javlja dilema između „bogatstva” informacija koje donosi participacija i „objektivnosti” koju donosi neuključivanje. Stoga je predlagao da se intenzivno participira u toku prvog dela istraživanja i da se mapiraju detalji potrebni za testiranje hipoteza, a da istraživač kasnije, posmatranjem koje će karakterisati veća distanca, testira hipoteze. (Cicourel, 1964: 47) Ovo ne deluje nerazumno: često se tek na terenu uoči stvarni problem koji se (re)artikuliše kao izmenjeni, ili čak promenjeni, predmet istraživanja. Takođe, neočekivana otkrića (Willisova „iznenađenja”, Mertonove *serendipities*) mogu da sugerišu modifikaciju postojećih ili nastanak novih hipoteza. No, mada je istina da učesničko posmatranje daje bogatije, sadržinski potpunije i životnije podatke, beleženje i snimanje ne ometaju nužno (bez obzira na utrošak vremena podeljenog na obavljanje uloge u posmatranoj zajednici, opažanje i beleženje) stvaranje građe prikladne za testiranje hipoteza. Osnovna prednost neučesničkog posmatranja nije u većoj količini vremena raspoloživog za beleženje, nego u mogućnosti svestranijeg sagledavanja posmatranog. Neučesnik nije vezan za jednu perspektivu koja participantu (ukoliko on/a obavlja samo jednu ulogu u posmatranoj sredini) bitno ograničava vidokrug.

98 Slično mišljenje zastupali su i M. S. Schwartz i C. G. Schwartz. (Schwartz, Schwartz, 1954) A, s druge strane, V. Vučinić-Nešković opširno opisuje šta se danas na ovom planu može postići primenom savremenih tehničkih sredstava.

Odjeci Gold–Junkerove tipologije

Nema potrebe za širom reinterpretacijom Gold–Junkerove tipologije (čisti posmatrač, posmatrač–učesnik, učesnik–posmatrač, potpuni učesnik).⁹⁹ Zanimljivije je razmotriti različita viđenja nekih metodoloških posledica participacije pri posmatranju.

A. Kaplan je primetio da učesnik–posmatrač može da se toliko angažuje u participaciji da to ošteti njegovu autonomiju. U tom smislu navodi slučaj antropologa koji je, pošto je postao vrač, odbio da otkrije magijske tajne svojim kolegama. (Kaplan, 1964: 138) Ipak, on primećuje da, „dok ne želim da minimiziram probleme koje efekat opservera ostavlja na posmatranom ponašanju, ne vidim razlog za sumnju da naučnik koji proučava ponašanje može da nastavi da živi sa ovim problemima.” (*Ibid*: 137) U poznatom zborniku N. K. Denzina i I. S. Lincoln prihvata se Goldova tipologija: pisci podsećaju da je „u istraživanju koje uključuje primenu učesničkog posmatranja istraživač glavni instrument društvenog istraživanja” i da „vrednost toga da se bude učesnik–posmatrač leži u prilici da se sakupe bogati detaljni podaci zasnovani na posmatranju u prirodnom okruženju.” (Denzin, Lincoln, 1998: 79) U ovoj izuzetno navodenoj knjizi primećuje se da je pri primeni uloge posmatrača–učesnika naglasak stavljen na razvijanje odnosa s posmatranima; uloga „čistog” posmatrača neopravdano se potcenjuje, pošto se gotovo isključivo vezuje za razumevanje značenja koje posmatrani pripisuju istraživanoj pojavi. Ovo je neprihvatljivo, pošto „čisti” posmatrači (ne samo u psihološkim istraživanjima) opserviraju i ponašanje kao prevashodni predmet istraživanja, ne posvećujući se uvek prvenstveno tumačenju njegovog značenja. U ovoj knjizi podseća se i na ranije zapažanje da je vrednost uloge posmatrača–učesnika u slobodi istraživača da ode tamo gde je akcija relevantna za istraživanje, a da se nedostatak ove uloge javlja tamo gde istraživač mora da se nađe na poprištu sukoba unutar posmatrane grupe koja ga tretira kao zainteresovanu stranu. Podsećam da sam nešto ranije ocenio da uloga učesnika–posmatrača daje sadržajnije, a uloga posmatrača–učesnika svestraniji uvid. U zborniku Denzina i Lincoln prihvata se teza da je glavni cilj učesničkog posmatranja da iz prve ruke ispita socijalnu situaciju iz participantove perspektive. (*Ibid*: 81–82; 95–96; 98) Ovo je neopravdano sužavanje mogućnosti razmatranog oblika istraživačkog postupka o kojem je reč.

Klasični antropolozi bili su ovde otvoreniji.

99 O osobinama ovih uloga i danas se može pouzdano i svestrano obavestiti iz Milićevih metodološke knjige. (Milić, 1978: 439–444). Zanimljivo je da se jedina rečenica koja razlikuje treće izdanje pomenute knjige (iz 1996) od navedenog drugog izdanja odnosi upravo na uloge posmatrača.

Malinowski je povodom učesničkog posmatranja u stranoj kulturi naglašavao da treba živeti među proučavanima. Kako primećuje M. Stacey, on se bojaio istraživanja koje će doneti „kostur bez krvi i mesa.” (Stacey, 1969: 52) Stacey podseća da je Raymond Firth smatrao da samo neposredno posmatranje omogućuje uvid u punu kompleksnost strukture i funkcionisanja društvenih i ekonomskih odnosa. (*Ibid*: 53) No, tu se javljaju dva nedostatka, zbog učesničkog posmatranja koje je tada trajalo jednu do dve godine (danas je, s obzirom na neophodnost društveno uslovljene nasilne hiperprodukcije (i) znanja, ovo vreme značajno kraće): Firth je smatrao da se u tom vremenskom okviru puno značenje opaženog ne može razumeti; osim toga, neko privremeno stanje posmatrač može da tretira kao uobičajeno. Slično ovome što navodi Firth i što prihvata Stacey, P. Radin i A. Vidich su kritikovali M. Mead koja je pisala da iza svake njene opšte tvrdnje o ponašanju dece na Samoi stoji dugi niz posmatranja, koja nisu načinjena slučajno, nego sistematski na odabranoj grupi. (Mead, 1933: 11–12) Radin i Vidich smatrali su da bilo koje adekvatno istraživanje ove vrste može biti urađeno tek posle mnogo godina intenzivne primene i da istraživanje koje traje godinu, pa čak i pet godina, ostaje na ravni površne penetracije u ličnost drugog čoveka. Slično Firthu, Vidich je primetio da je naivno misliti da posmatrač za godinu ili dve terenskog rada može da postane svestan brojnih nijansi značenja i da je Radin ovo uvideo u svom ispitivanju Winnebago Indijanaca, gde mu je svaki novi nivo shvatanja i novi uvid davao različito razumevanje i postavljao nove interpretativne probleme. (Vidich, 1955: XVI) Suočen s ovim ograničenjima, Firth je, kako piše Stacey, koristio dokumente i sećanja posmatranih. Stacey ističe vrednost Firthovih doprinosa: on je zahtevao da se prvo tri meseca radi probni period istraživanja i da se nauči jezik posmatranih i sagleda njihov život u svim ili skoro u svim aspektima; takođe je tražio timski rad pri učesničkom posmatranju, pa makar tim bio sastavljen samo od muža i žene.¹⁰⁰ (Stacey, 1969: 53; 54; cf. Firth, 1946) Sama Stacey je, slično Firthu, svoje istraživanje Banburyja zasnovala na kombinovanju drugih postupaka uz učesničko posmatranje, kako bi nadoknadila njegova ograničenja. (Stacey, 1960) U ovome ona vidi razliku između istraživanja Banburyja i studija o *Middletown*.¹⁰¹ U izvesnom smislu, u Banburyju je primenjen pristup povezivanja privatnih problema s javnim pitanjima, odnosno pristup koji će nekoliko godina kasnije metodološki razraditi Wright Mills. Posmatrači su došli u Banbury iz drugih mesta i mnogo štošta im je u

100 Firth je u islamskim društvima istraživao muškarce, a njegova žena žene.

101 Nema prostora za uporedno ispitivanje ovih studija, niti za ispitivanje osnovanosti ukazivanja M. Stacey na izvornost vlastitog pristupa. Važnije je iskoristiti prostor za razmatranje prednosti i ograničenja (ne)učesničkog posmatranja.

njemu bilo čudno i podsećalo ih je na stranu kulturu; Stacey primećuje da je za posmatrača vrlo važno da sistematski zabeleži sve prekide razgovora ili ponašanja vezane za *taboo* teme, čak i kad su na ravni subliminalnih nagoveštaja, pošto se oni često javljaju u istraživanjima sopstvene kulture.¹⁰² (Stacey, 1960; cf. Stacey, 1969) Pritom, neke procene M. Stacey ne deluju osnovano, kao, na primer, njena tvrdnja da je posmatraču teško da drugome prenese iskustva iz učesničkog posmatranja. Ovo ne treba mešati sa opravdanim (mada donekle empiristički jednostranim) Cicourelovim ukazivanjem da kod terenskog rada, odnosno pri primeni intervjua i učesničkog posmatranja, istraživač ima krucijalnu ulogu u prikupljanju podataka. (Cicourel, 1964: 39) Pod uticajem M. S. Schwartz i C. G. Schwartz, Cicourel piše da ulogu terenskog radnika delom određuje on/a sam/a, a da je delom definišu posmatrani; Schwartz i Schwartz su u ovom smislu pisali da je posmatrač deo posmatranog konteksta: on/a istovremeno menja taj kontekst i nalazi se pod njegovim uticajem. (*Ibid*: 41; Schwartz, Schwartz, 1954: 344) Kada razmatra Goldovu i Junkerovu tipologiju uloga posmatrača, Cicourel primećuje da uloga učesnika-posmatrača minimizira problem prikrivanja koji nosi (inače etički nedozvoljena) uloga „potpunog učesnika”; ali, da uloga učesnika-posmatrača uključuje ostale probleme koji opterećuju „potpunog učesnika”. Stoga Cicourel smatra da treća uloga, uloga posmatrača-učesnika, podrazumeva trošenje mnogo manje energije i vremena od uloge učesnika-posmatrača. S druge strane, on je vezuje isključivo za istraživanja koja podrazumevaju *one visit interview*, i nije jasno zbog čega to čini¹⁰³ kada ona može da se primenjuje u dugotrajnijim posmatranjima organizacija, zajednica i grupa.¹⁰⁴ (Cicourel, 1964: 44)

Kada je u pitanju uloga „potpunog posmatrača”, Cicourel ponovo potpuno prihvata Goldovo shvatanje da potpuni posmatrač nema socijalnu interakciju s informantima, kao i Goldov stav da ova uloga skoro nikada nije dominantna, već je subordinirana dominantnim ulogama. (*Ibid*; Gold, 1958: 217–223) Gold, kada piše o posmatranima, naziva ih informantima; ovo ponešto govori o njegovom viđenju opažanja verbalnog i neverbalnog ponašanja. Stoga ne čudi što potcenjuje ulogu „čistog posmatrača”. Jedva da treba podsetiti da se taj oblik posmatranja ne primenjuje samo pri pro-

102 To nekada ne uspeva; cf. istraživanje interno raseljenih Srba i Roma s Kosova i iz Metohije. (Ilić, 2001)

103 Osim što se nekritički povodi za R. L. Goldom u skladu s principom *Magister dixit*. Naravno, J. Lofland je bio u pravu kada je primećivao da je (bar) uzgredni intervjua deo svakog učesničkog posmatranja. (Lofland, 1971: 109)

104 S obzirom na predočeno shvatanje uloge posmatrača-učesnika, Cicourel smatra da pri primeni ove uloge nema rizika da posmatrač nekritički prihvati ulogu posmatranog, ali da zbog kratkog i površnog susreta s njim/njom može da ga/je pogrešno razume.

učavanju malih grupa, nego često i uspešno i pri istraživanju masovnih događaja.¹⁰⁵ Cicourel iznosi „pretpostavku da, što je intenzivnije posmatranje, to su 'bogatiji' podaci”, ali, s druge strane, primećuje da s porastom intenzivnosti posmatranja raste opasnost od gubitka potrebne distance, do čega dovodi „grupni način razumevanja”. (Cicourel, 1964: 45) Ovde se intenzivnost posmatranja gotovo poistovećuje s intenzivnošću participacije u posmatranoj zajednici; pritom je potrebno još jednom ponoviti da osnovni problem uloge učesnika-posmatrača u odnosu na uloge posmatrača-učesnika i čistog posmatrača nije veća podložnost uticaju grupe, nego vezanost za opažajnu perspektivu koju nameće uloga koja se obavlja. Gubi se na svestranom i celovitom uvidu, mnogo više nego na planu objektivnosti onoga što je opaženo. Ali Cicourel je u pravu kada podseća da mnogo zavisi od okruženja, pošto izvesne vrste informacija neće biti dostupne istraživačima koji ostanu suviše marginalni prema svakodnevnoj delatnosti grupe koju istražuju. U tom smislu i uloge posmatrača koje podrazumevaju nikakav ili mali udeo participacije povlače sa sobom rizik od druge vrste jednostranosti perspektive. S druge strane, ne može se prihvatiti Cicourelova ocena da intenzivna participacija može vrlo teško da testira hipotezu; takozvana kvalitativna metodologija ovo je opovrgla, kao i antropolozi koji su učesničkim posmatranjem istraživali granice važenja Edipovog kompleksa mnogo pre nastanka „kvalitativne metodologije” kao navodno sasvim posebne orijentacije.

Zanimljivo je kako su klasični metodolozi koji su se bavili posmatranjem kao istraživačkim postupkom (ovo se ne odnosi na one koji su radili na unapređivanju psiholoških ili etoloških istraživanja) zapostavljali „čisto posmatranje”. Junker je smatrao da je uloga potpunog posmatrača više imaginarna nego stvarno moguća, tvrdeći da joj se približava jedino posmatranje u laboratoriji. (Junker, 1960) Kada je Gold ulogu posmatrača-učesnika sveo na *one-visit interview*, Junker ga, kao ni kasnije Cicourel, nije kritikovao zbog toga, niti je uočio da je iz ovog neopravdanog ograničavanja proizašlo Goldovo shvatanje uloge učesnika-posmatrača koji u istraživanjima zajednica razvija odnose s informantima i troši više vremena i energije na učestvovanje nego na posmatranje. Iz takvog shvatanja proizašlo je neosnovano uverenje „da intenzivna participacija može vrlo teško da testira hipotezu”. No, Junker je vrlo umesno primetio da tokom posmatranja posmatrač može da menja uloge, pa da on/a često to i radi.

Tesna saradnja Golda i Junkera pridonela je uzajamnom snaženju njihovih pogleda: Gold je ranijih godina bio član Junkerovog istraživačkog tima. (Cf. Junker, 1952) Gold je, pišući o (etički nedozvoljenoj) ulozi pot-

105 O ovome su vrlo uverljivo kod nas pisali S. Branković i V. Vučinić-Nešković, oboje dajući korisne sugestije istraživačima. (Branković, 2009; Vučinić-Nešković, 2013)

punog učesnika, tvrdio da je pre analize podataka posmatraču potrebno jedno vreme posle povratka s terena da se „ohladi”, kako bi mogao da se vrati ulozi nepristrasnog istraživača.¹⁰⁶ Smatrao je da je, za razliku od potpunog učesnika, istraživač koji je primenjivao ulogu učesnika-posmatrača na terenu dovoljno distanciran u odnosu na posmatrane da bi izbegao poistovećivanje s njima. S obzirom na prikazan i neopravdano sužen način uloge posmatrača-učesnika, Gold je smatrao da je, pošto je poseta posmatrača-učesnika tako kratka, a njegov/njen kontakt s posmatranim „možda” površan, verovatnije da dođe do pogrešnog razumevanja posmatranih, nego kod uloga koje uključuju veću meru učestvovanja. A kad je reč o „čistom posmatraču”, Gold je smatrao da je to jedina od četiri uloge koja skoro nikada nije dominantna,¹⁰⁷ da se nekada koristi kao subordinirana dominantnim ulogama i da se, pošto je potpuni posmatrač van posmatrane interakcije, on/a suočava sa najvećom opasnošću da pogrešno razume ono što posmatra. (Gold, 1958: 217–223) Nema potrebe za ponavljanjem kritike zbog neopravdanog sužavanja mogućnosti koje pružaju uloge posmatrača-učesnika i čistog posmatrača.

U vreme razvijanja klasičnih zamisli uloga posmatrača S. M. Miller se, u svom ispitivanju društvene strukture jedne male duševne bolnice, pod uticajem zapažanja J. D. Lohmana, suočio s uticajem interakcije na objektivnost posmatrača pri učesničkom posmatranju. Smatrao je da čisto ljudski odnosi s posmatranima, kao i osećanja i empatija koji iz njih nastaju, utiču na percepciju; Miller primećuje da posmatrač i posmatrani, kao ljudska bića, imaju zajedničku ulogu i da stoga „u interakciji na običnom ljudskom nivou posmatrač mora da vodi računa da ne napusti ograničenja svoje uloge”. (Miller, 1952: 98; Lohman, 1937) Zbog toga je Miller napravio distinkciju između dva aspekta učesničkog posmatranja: 1. učestvovanja kao aktivnosti, odnosno obavljanja uloge u istraživanoj situaciji, i 2. afektivnog učešća u kojem istraživač emotivno odgovara na situaciju. Prvu od pomenutih uloga Miller naziva „pasivni učesnik-posmatrač”, a drugu „aktivni učesnik-posmatrač”. Specifičnost druge uloge je što posmatrač maksimira svoje učestvovanje i pokušava da integriše svoju ulogu s drugim ulogama u proučavanoj socijalnoj situaciji, nastojeći da kroz iskustvo života na način posmatranih bolje posmatra i više razume. Stoga se, primenjujući (na ovaj način shvaćenu) „aktivnu” učesničku ulogu, posmatrač

106 Cicourel smatra da Malinowski nije delovao kao potpuni učesnik u sociološkom smislu, ali da jeste pokušavao da to učini u psihološkom smislu. Prema Cicourelu, u stvarnosti je on delovao kao učesnik-posmatrač, zato što su posmatrani vrlo slabo razumeli njegovu ulogu posmatrača. (Cicourel, 1964: 52)

107 I P. Tadej će, mnogo godina kasnije, oceniti „da je uloga 'čistog posmatrača' samo jedna idealna kategorija, neizvodiva u terenskom istraživanju”. (Tadej, 1983: 83)

ponekad ponaša slično posmatranima, a ponekad komplementarno. Najsažetije, on/a nastoji da deli život posmatranih na jednostavnom ljudskom nivou. (Miller, 1952: 98) Afektivan, odnosno distanciran odnos posmatrača prema subjektima istraživanja posve je posebno pitanje, povezano s ličnom jednačinom posmatrača, što je razmotreno u drugom poglavlju.

Kontinuiteti i razlike kroz razvoj shvatanja o (ne)učesničkom posmatranju

Gold-Junkerova tipologija istraživa, uz sve modifikacije. U metodologiji, kao primenjenoj logici, razvoj saznanja sporiji je nego u empirijskim disciplinama. Videlo se da se u veoma uticajnom zborniku N. K. Denzina i I. S. Lincoln prihvata pomenuta tipologija. Prihvataju se i njene slabosti, kao što je neopravdano potcenjivanje uloge „čistog posmatrača”.¹⁰⁸ Kao klasičan primer uloge potpunog učesnika navodi se studija Festingera, Rieckena i Schachtera iz 1956, koji su istraživali malu grupu koja je predviđala kraj sveta. (Denzin, Lincoln, 1998: 80; cf. Festinger, Riecken, Schachter, 1956). Denzin-Lincolnovo temeljno prihvatanje stare Gold-Junkerove tipologije zapazio je W. L. Nauman, nastojeći da je dopuni podelom P. A. Adler i P. Adlera. Nauman piše da „Adler i Adler (1987) sugerišu tri uloge. *Periferalno članstvo* znači održavanje distance između sebe i onih koji se proučavaju, ili utvrđivanje granica istraživačeve neusklađenosti sa aktivnostima članova. *Aktivno članstvo* je kada istraživač pretpostavlja ulogu članstva i prolazi kroz slično uvođenje u članstvo i učestvovanje kao član. Istraživač održava visok nivo poverenja i može se periodično povlačiti sa terena. *Kompletno članstvo* je kada istraživač konvertira i postane domorodac. Kao potpuno posvećen član, istraživač doživljava iste emocije kao drugi i otkriva da je vrlo teško ili nemoguće da napusti teren i vrati se tome da bude istraživač.” (Nauman, 2006: 387; cf. Adler, Adler, 1987) Uticaj starijih razmatranja na ovu podelu jasno je vidljiv; ne mislim pritom samo na Lohmana i Millera, nego i na onog antropologa za kojeg Kaplan piše da nije želeo da prestane da bude vrač. I Nauman, i Denzin i Lincoln, i Adler i Adler, jasno pokazuju da uticaj davno razvijenih ključnih rešenja vezanih za uloge posmatrača ni danas ne popušta. *Odsečna podela* na takozvane kvalitativnu i kvantitativnu metodologiju (uključujući tu i s njima povezane „mešovite” ili „kombinovane” strategije) ne pridonosi eventualnom daljem metodološkom razvoju zamisli o ulogama posmatrača s obzirom na stepen njihove uključenosti u proučavanu sredinu.

¹⁰⁸ Vid. gore.

Čak i otvoreni zagovornik pomenutih mešovitih strategija A. Bryman jasno deli učesničko od strukturisanog i sistematskog posmatranja,¹⁰⁹ posvećujući im poglavlja u zasebnim delovima svoje vrlo uticajne knjige. Bryman podseća da se od 1970-ih za isti oblik istraživačkog postupka više koristi pojam etnografija nego učesničko posmatranje. Kada piše o ulogama etnografa, on misli na uloge posmatrača. Pritom upotreba izraza etnografija i za učesničko posmatranje i za studiju koja nastaje kao njegov rezultat doprinosi dezintegraciji posmatranja kao osobenog istraživačkog postupka i prividno jača inače neosnovanu argumentaciju koja gotovo potpuno podvaja njegove učesničke (etnografske, kvalitativne) od neučesničkih (navodno jedinih sistematskih i strukturisanih) oblika. (Bryman, 2012: 431) No, Bryman je u pravu kada upozorava da je veoma važno razlikovati da li se proučavaju otvoreni ili zatvoreni predmeti istraživanja, odnosno da li se posmatraju javni događaji ili organizacije. (*Ibid*: 433)

Bryman razlikuje šest uloga etnografa u vezi s njihovom participacijom u posmatranoj sredini. U pitanju su: 1. prikriveni potpuni član; 2. otvoreni potpuni član; 3. posmatrač-učesnik; 4. posmatrač-delimični učesnik; 5. posmatrač-minimalni učesnik; 6. posmatrač-neučesnik s interakcijom. U komentaru treba reći da se druga uloga razlikuje od prve po tome što je etički prihvatljiva; iz tipologije proizilazi da ona pokriva Gold-Junkerovu ulogu učesnika-posmatrača. Ulogu posmatrača-učesnika Bryman opravdano shvata šire od pomenutih autora. Tri preostale Brymanove uloge (one posmatrača-delimičnog učesnika, posmatrača-minimalnog učesnika i posmatrača-neučesnika s interakcijom otprilike pokrivaju Gold-Junkеровo određenje uloge posmatrača-učesnika.¹¹⁰ „Čistog posmatrača” kod Brymana u ovoj klasifikaciji ne može da bude, jer se on tretira u sasvim drugom delu njegove zamisli metoda, kao i celokupna problematika strukturisanja i sistematizacije posmatranja. (*Ibid*: 441–445) Navodno odsečna razlika između „kvalitativne” i „kvantitativne metodologije” dezintegrisala je posmatranje i otežala razmatranje njegovih mogućnosti i ograničenja.

Vrlo zahvalna uloga posmatrača-učesnika zanemarena je u literaturi. Gold i Junker posve je neopravdano, videlo se, svode na *one visit interview*. Bryman je dalje deli u skladu s udelom podataka dobijenih drugim

109 O neprihvatljivosti ove podele pisano je na drugom mestu.

110 Kod uloge posmatrač-delimični učesnik, za razliku od prethodne uloge posmatrač-učesnik, posmatranje, prema Brymanu, nije nužno glavni izvor obaveštenja, nego ravnopravnu ulogu mogu imati i razgovori; kod uloge posmatrač-minimalni učesnik posmatranje može, a ne mora, da bude glavni izvor podataka, pri čemu istraživač minimalno učestvuje u aktivnostima grupe; kod uloge posmatrač-neučesnik s interakcijom, interakcija s članovima grupe postoji, ali se istraživač služi intervjuima, koji su, uz dokumente, glavni izvor podataka.

postupcima u toku istraživanja. Pošto je uloga „čistog posmatrača” smeštena u „kvantitativnu metodologiju”, u okviru „kvalitativne metodologije” nije ostalo prostora za detaljnije razmatranje mogućnosti (i ograničenja) koje pruža primena uloge posmatrača-učesnika. L. M. Sizer je svojevremeno opisivao „kvaziparticipativno” posmatranje radnih organizacija u Poljskoj i u Jugoslaviji, u kojem je „istraživač stavljen u ulogu posmatrača, dok posmatrane osobe vrše neke samostalne uloge u situaciji”. (Sizer, 1974: 133) Po mom mišljenju, ovde je reč o dosta čistom primeru uloge posmatrača-učesnika, utoliko vrednijem pošto je u literaturi ovaj oblik posmatranja zanemaren.

Posmatranje kao društveni odnos i neke metodološke posledice

Y. M. Bodemann je učesničko posmatranje shvatao kao *praxis*. Pri tom se pozivao na H. Gansovu tipologiju učesničkog posmatranja. (Bodemann, 1978; Gans, 1962) Gans je razlikovao totalnog istraživača koji je fizički prisutan u posmatranoj situaciji, ali koji nikako ne učestvuje u njoj, što znači da ga/je pojava koju istražuje nije lično „zahvatila”, od istraživača-učesnika, neke vrste hibrida između „totalnog istraživača” i „stvarnog učesnika”. (Gans, 1962: 332; 339) Bodemann je kritikovao Gansa zbog pasivnog ponašanja posmatrača u njegovoj zamisli. Bodemann je smatrao da je prema Gansu „uloga posmatrača više ona dobronamernog gosta nego normalnog člana ili čak normalnog stranca”. (Bodemann, 1978: 394) On je tvrdio da kada Gans kaže da potpuni učesnik mora biti slep za neke obrasce ponašanja grupe, to predstavlja posledicu stava prema posmatranju tipa „nemoj postavljati pitanja”. Drugim rečima, prema Bodemannu, Gans predstavlja takav pristup terenskom radu gde se afirmišu vrednosna neutralnost i iluzionističko sveznanje i objektivnost. Bodemann smatra da takav tip učesničkog posmatranja dovodi do „prijateljskih odnosa” na terenu i omogućuje akademsko napredovanje istraživača, bez koristi po istraživane. Umesto toga, on se zalaže za učesničko posmatranje koje će uključiti puno prirodno učešće u okruženju, kao i politički svesnu i refleksivnu etički prikladnu terensku metodologiju, koja će se pre svega usredsrediti na okončanje bede posmatranih. (*Ibid*: 395; 396; 369) Ovo je vidljivo drugačiji pristup od Goldovog, koji je smatrao da „potpuni učesnik”, odnosno prikriveni posmatrač, treba da nosi svoju masku kolege, da ne bi podlegao riziku da napravi istraživačku grešku. (Gold, 1958: 219) Bodemann primećuje da Goldovo shvatanje uloge „potpunog učesnika” ne samo što od sociologa pravi socijalnog špijuna, nego i da posmatrač gubi na meto-

dološkom planu, pošto ga usredsređenost na nošenje maske kolege lišava mogućnosti za puno, refleksivno, učešće. Prema Bodemannu, Gold tretira sociologa posmatrača kao *outsider*-a, umesto kao potencijalnog *stranger*-a, usled čega njegova interakcija s posmatranima nije ozbiljna, nego ostaje privremena i fragmentarna, pošto se zadržava u granicama uloge, a posmatrač ne može da se ponaša kao ličnost. Prema Bodemannovim rečima, posmatrač-stranac ponaša se sasvim drugačije, kod njega nema veštačkih ograničenja, on/a učestvuje, za razliku od *outsider*-a, u radostima i patnjama grupe, nije zadovoljan postojećim fakticitetom, on/a participira i interveniše. Bodemann naziva ovu ulogu etnograf-posmatrač, smatrajući da posmatrač uvek poseže za znanjem sa neke posebne tačke posmatranja.¹¹¹ (Bodemann, 1978: 400) Bodemannovo shvatanje učesničkog posmatranja podseća na našoj publici poznato Gillijevo, mada, za razliku od G. A. Gillia, on ne ide dotle da tvrdi da se proces istraživanja preko učesničkog posmatranja završava promenom istraživane (posmatrane) situacije.

Kritika Gold-Junkerovog shvatanja učesničkog posmatranja nije dolazila samo s leva. Ali pre nego što se pažnja posveti razmatranju shvatanja koja su se bavila ili koja su primenjivala partikularne perspektive, treba staviti jednu napomenu istraživačko-tehničke prirode. Sizer je u svom pomenutom posmatranju radnih organizacija u Poljskoj i u Jugoslaviji primjećivao da „u Poljskoj u stvari, radnici nisu očekivali da im se priča o životu u Americi već da kažu svoj sud o nekom domaćem problemu, tj. iako nisu izgubili iz vida da je posmatrač Amerikanac to je smeštano u kontekst razgovora o njihovim, poljskim problemima.” (Sizer, 1974: 135) S druge strane, „u jugoslovenskim fabrikama društveni odnosi su bili formalnije prirode. Profesor je shvaćen kao Amerikanac. U izvesnim prilikama od njega su tražene usluge [...] Primitimo da profesor u većini slučajeva nije bio tretiran kao stranac. Povremeno, i to možda 5% vremena provedenog u Poljskoj i Jugoslaviji u fabrikama se sa njim postupalo kao sa američkim profesorom.” (*Ibid.*) Podsećam da sam Sizerovu ulogu odredio, u smislu Gold-Junkerove tipologije, kao ulogu posmatrača-učesnika. Njegovo iskustvo pruža jake argumente protiv teze da pri neprikrivenom posmatranju posmatrani simuliraju ponašanje.

Doprinos ovde razmatranom aspektu učesničkog posmatranja dao je H. Becker, što sam, što u saradnji sa B. Geer. On je razlikovao četiri

111 M. Stacey je upozorila na značaj nekih socijalnih karakteristika istraživača. Ona podseća da kao što je u Malaji samo gđa Firth mogla da kontaktira sa ženama muslimankama, tako i u Banburyju jedan istraživač ne bi mogao da istraži ceo grad preko učesničkog ponašanja, ne samo zbog razlika u polu, već i zbog klasnih i političkih razloga. Pri istraživanju Banburyja svako od troje istraživača dolazio je iz druge društvene klase, a bila su zastupljena i oba pola. Stacey primećuje da je svako od pomenutih u nekim grupama bio *in*, a u drugima *out*. Sve troje su se sretali u nedeljnim intervalima, ili i češće, i razmenjivali su iskustva. (Stacey, 1969)

faze učesničkog posmatranja, odnosno: „1. izbor problema, pojmova, indikatora i njihovo definisanje 2. neke procene o učestalosti i distribuciji istraživane pojave 3. artikulacija pojedinih nalaza sa modelom istraživane organizacije 4. problem zaključivanja i dokaza.” (Becker, 1958: 653) Becker je u toku svoje prve faze učesničkog posmatranja razlikovao tri testa koji se odnose na evidenciju. Prva dva tiču se informanata.¹¹² Treći test je „jednačina posmatrač–informant–grupa”, uzima u obzir „istraživačevu ulogu u grupi – da li istraživanje radi inkognito ili kao intenzivni učesnik i kako to može da utiče na ono što će videti i čuti kao posmatrač.” U drugoj Beckerovoj fazi istraživač, praveći procene učestalosti i rasprostranjenosti, pokušava da izračuna tipičnost svojih opservacija, njihovu frekvenciju i značaj za istraživanu grupu. Becker napominje da je tu moguća primena kvantitativnih postupaka. Treća faza učesničkog posmatranja integriše različite nalaze u generalizovan model istraživanog događaja, a u četvrtoj fazi posmatrač proveravajući i dograđujući, gde je to nužno, stvara model koji je u saglasnosti s podacima. (*Ibid.*)

Becker je, zajedno sa B. Geer, dao stvarni doprinos razvoju procedure učesničkog posmatranja. Oni su smatrali da učesničko posmatranje daje najpotpunije podatke koji se na drugi način ne mogu dobiti. Naglašavali su da je pri posmatranju najznačajnija uloga informanta da osigura značenje i kontekst onoga što je posmatrano, odnosno da obezbedi kontinuiranu proveru varijabilnosti. Prema njihovim rečima, takva procedura nije samo legitimna nego i apsolutno neophodna pri istraživanju bilo koje kompleksne strukture. (Becker, Geer, 1957: 28) Pritom Becker i Geer upozoravaju da nikada učesnik-posmatrač nije kompletno znanje o ulogama i položajima stekao kroz neposredno posmatranje i da nikada takvo istraživanje neće moći da izvede pojedinačni posmatrač. Prema njihovom mišljenju, jedno moguće rešenje je imati tim posmatrača, a drugo moguće rešenje jeste da se osloni na informante i na njihove opservacije koje približavaju istraživani sistem. (*Ibid.*: 29) Kada su u pitanju raspodela frekvencija i brojanje ili nabrojanje, oni primenu učesničkog posmatranja vide kao obično neadekvatnu i nedovoljnu, a intervjuisanje informanata kao često, mada ne uvek, neadekvatno na ovom polju. Kada je u pitanju prikupljanje podataka o događajima, učesničko posmatranje javlja se, prema njihovom mišljenju, kao prototip i najbolji oblik, a razgovori s in-

112 Kao i Gold, i Becker naziva posmatrane informantima. Dok se danas metodolozi određuju prema dihotomiji kvantitativno–kvalitativno, nekadašnja prevlast ankete usmeravala je i one među njima koji su se (bar u sociologiji) bavili drugim istraživačkim postupcima da neprestano imaju u vidu anketna istraživanja kao reper. Time se, delom, može objasniti zapostavljanje (ili čak negiranje) uloge „čistog posmatrača” i metodološki jednako neopravdano svođenje uloge „posmatrača–učesnika” na *one visit interview*.

formantima kao efikasno i, uz neke predostrožnosti, adekvatno sredstvo. Kada je reč o institucionalizovanim normama i statusima, Becker i Geer učesničko posmatranje vide kao adekvatno ali neefikasno, osim u slučaju neverbalizovanih formi, a intervjuisanje informanata kao najbolji oblik prikupljanja podataka.

A kada je reč o ranije pomenutim partikularnim perspektivama pri učesničkom posmatranju, P. Atkinson i M. Hammersley izvore različitih shvatanja o ovom pitanju vide u raznovrsnim izvorima učesničkog posmatranja: u Malinowskijevom istraživanju Trobrijandana, koje se izdvaja bavljenjem svakodnevnim životom ostrvljana, u Čikaškoj školi, takođe, ali i u primenjenim ili akcionim etnografskim istraživanjima, koja često prelaze jedna u druge, kao i u „marksističkoj kritičkoj teoriji” i feminizmu. (Atkinson, Hammersley, 1998: 112; 114; 121) Oni smatraju da etnografi koji primenjuju učesničko posmatranje postaju *stranger* ili *marginal native*, a da epistemologija učesničkog posmatranja ostaje na načelu interakcije i „reciprociteta perspektiva”, između društvenih aktera: „Retorika je stoga egalitarna; posmatrač i posmatrani kao stanovnici zajedničkog društvenog polja, njihove respektivne kulture kao različite ali ravnopravne i sposobnost uzajamnog priznavanja pomoću zajedničke čovečnosti.” S druge strane, Atkinson i Hammersley smatraju da su klasični tekstovi etnografije bili zasnovani na radikalnoj distinkciji između autora i „Drugog”. (*Ibid*: 126) Pozivajući se na postmodernističko shvatanje etnografije na način na koji ga je izložio S. A. Tyler, Atkinson i Hammersley tvrde da je u savremenoj praksi „način ’učesničkog posmatranja’ koji je obeležen ambivalentnošću između distance i familijarnosti zamenjen načinom koji naglašava ’dijalog’, pokazujući ’kooperativnu i kolaborativnu prirodu etnografske situacije.’” (*Ibid*: 127; Tyler, 1986: 126) Oni podsećaju da „mnogi sociolozi zahtevaju jedno srodstvo po izboru između učesničkog posmatranja i simboličkog interakcionizma”. (Atkinson, Hammersley, 1998: 129) Pritom se pozivaju na R. Williamsovo suprotstavljanje Blumerovom zagovaranju hipotetičko-deduktivnog modela objašnjenja, koje je Williams odbacio, smatrajući da je učesničko posmatranje „neophodan i dovoljan metod za simbolično-interakcionističko istraživanje”. (Williams, 1976: 127) Ovi Williamsovi stavovi uticali su i na rane Denzinove spise o kvalitativnim istraživanjima. (Denzin, 1978)

Subjektivističke struje u sociologiji pridonele su većem usredsređivanju na značenja opaženog na drugačiji način nego što je bio slučaj s klasičnim antropološkim istraživanjima. Razmatrajući problem postizanja objektivnosti podataka prikupljenih učesničkim posmatranjem, Cicourel piše da problemi nastaju zato što je posmatrač deo posmatrane sredine.

(Cicourel, 1964: 49). On podseća da je Schutz insistirao da posmatrač istovremeno ostane otvoren prema značenjima koje posmatra i da zadrži rezervisan stav. Naime, Schutz je zahtevao prevođenje značenja opaženog koja daju posmatrani u konstrukte konzistentne s istraživačevim teorijskim interesima. Cicourel, sve vreme se pozivajući na Schutza, smatra da je posmatrač, dolazeći na teren, opterećen skupom shvatanja o relevantnosti značenjskih struktura koje će da posmatra, i da je stoga suočen sa sledećim problemima: 1. on/a mora da interpretira akcije posmatranih shodno relevantnosti struktura svakodnevnog života, odnosno mora da koordiniše svoj model aktera s opaženim događajima; 2. istovremeno, posmatrač mora da održava teorijsku perspektivu; napokon, 3. njegovo/njeno učešće nameće mu/joj kao učesniku-posmatraču sistem relevancija kojima se služi u svojoj selekciji i interpretaciji opaženog. Iz ovoga sledi da posmatrač mora da ima model koji uključuje značenja koja pridaju akteri, zatim set proceduralnih pravila konzistentan s teorijskim konstruktima ovog modela, potom da koristi znanje posmatranih o njihovom svakodnevnom životu, kao i da privremeno odbaci naučnu racionalnost, ali da istovremeno zadrži stav naučnika kada opisuje akcije posmatranih.¹¹³ Da bi održao ove dve različite perspektive, posmatrač, prema Schutzu i Cicourelu, mora da shvati zdravorazumske konstrukte svakodnevnog života posmatranih, ali on/a ne može da započne svoje istraživanje bez neke specifikacije teorije, kroz modele aktera i kroz druge pretpostavke. (*Ibid.*: 50– 51) Ovo je u istraživačko-tehničkom pogledu dosta složen, ali metodološki opravdan pristup. Cicourel je u pravu kada piše da se sa Schutzom otvaraju novi vidici u posmatranju. Reč je o tome da ovim specifikovanjem teorije o akterima posmatrač obezbeđuje metodološku osnovu za stvaranje pravila evidencije i konkretnih „dokaza”. On/a ima vezu između svoje teorije aktera i događaja koje posmatra i opisuje. Naime, čak i ako ne poznaje zdravorazumska pravila interpretacije svakodnevnog života posmatranih, posmatrač može da pojača istraživanje i svoj ukupan doprinos ukoliko je svestan da takva pravila postoje i ukoliko nastoji da istraži njihova svojstva i njihov uticaj na istraživanje.¹¹⁴ (*Ibid.*) Slično kasnijim napisima Williamsa, Denzina, Atkinsona i Hammersleya, već Cicourel piše da učesničko posmatranje stvara značajan izvor podataka već i stoga što su aktuelni problemi i aktuelna istraživačka situacija i sami saznavno vred-

113 Schutz izričito traži da u model aktera uđu njegovi/njeni tipični motivi, tipične akcije, tipična dopadanja i nedopadanja. Nema prostora za poređenje prednosti i nedostataka ove zamisli sa više objektivističkim pristupima Radcliffe-Browna u antropologiji ili G. Lundberga u sociologiji.

114 Schutz smatra da su i argumentacije naučnika i zdravorazumske konstrukcije posmatranih naučnikovi konstrukti; Cicourel je ovde oprezan, pa umesno primećuje da posmatrač mora da pravi razliku između njih. (*Ibid.*: 61)

ni. (*Ibid*: 54) On dodaje da se moraju koristiti takvi metodi prikupljanja podataka koji će omogućiti da podaci budu uporedivi. (*Ibid*: 57) Prema njegovom mišljenju, zahtevi upućeni posmatraču-učesniku veći su od zahteva koji se postavljaju drugim istraživačima. On/a mora da pokušava da zadovolji idealnu proceduru, ali i da tako opiše aktuelnu proceduru da bi njegovo/njeno istraživanje bilo uporedivo i replikabilno. (*Ibid*: 59) Veoma je važno što Cicourel afirmiše najčešće zanemarenu ulogu posmatrača-učesnika: videlo se da je u literaturi, kao i u istraživanjima, kada je reč o učesničkom posmatranju, po pravilu znatno veća pažnja bila pridavana ulogama posmatrača koje podrazumevaju veći stepen participacije u proučavanoj organizaciji, zajednici ili grupi.

Kad je u pitanju postizanje objektivnosti opservacija pri posmatranju usmeravanom subjektivističkim teorijskim sadržajima, R. Vukadinović podseća na Goffmanov istraživačko-tehnički doprinos: „Kada govorimo o promatranju sa sudjelovanjem obično naglašavamo važnost onoga što u takvoj situaciji možemo registrirati svojim čulima kao i maksimalne koncentracije kako bismo dobili što više relevantnih (*sic*) podataka za analizu onoga što proučavamo. Da bi proverio svoja opažanja tokom svog boravka u duševnoj bolnici Goffman se služio i nekim osobnim eksperimentima koje ne susrećemo često u analizi takve metode, a što može biti veoma značajno za proveravanje objektivnosti naših zapažanja. Da bi proverio tezu o postojanju 'rezerviranih mjesta' u dnevnoj sobi duševne bolnice koju je proučavao, Goffman je napravio eksperiment s jednom stolicom za koju se prešutno znalo da ju koristi jedan stariji kronični bolesnik. 'Okupiravši' ju, praveći se da nevino čita novine, promatrao je što će se dogoditi i detaljno opisao ponašanje 'vlasnika' i način na koji je 'vratio' svoju stolicu.” (Vukadinović, 1984: 237) U pravu su savremeni pisci, poput A. Brymana, kada pišu da istraživanja u kojima se primenjuje učesničko posmatranje po pravilu karakteriše usmeravanje s pozicija subjektivističkih teorijskih okvira. S druge strane, to što su protagonisti „čistog posmatranja” u društvenim naukama (npr. R. F. Bales) primenjivali teorijska uporišta sa više „objektivističkim” sadržajima (u konkretnom slučaju teoriju društvene akcije T. Parsonsa) ne znači da je isključivi posao učesničkog posmatranja da razume, a neučesničkog da objasni. Mada participacija (praćena introspekcijom) nesporno jača senzibilitet za subjektivnu dimenziju posmatranih pojava, učesničko posmatranje ne samo što može da služi otkrivanju pojačavanju ili opovrgavanju kauzalnih objašnjenja nego je nemoguće zamisliti, bar u društvenim naukama (etologija, pa ni psihologija, to nisu). „čisto posmatranje” potpuno lišeno empatije. Bez razumevanja opaženog ne bi bilo ni društveno-naučnog saznanja.

G. McCall i J. Simmons ne samo što su bili svesni da postoji opasnost da afektivne reakcije posmatrača budu tretirane kao podaci i da posmatrač ne bude svestan toga, nego su uočili i da emotivno uključivanje posmatrača ne mora da ima samo loše posledice. Naime, posmatrač bolje razume posmatrane i zapaža ponešto što ne bi zapazio ako bi se držao pasivnog stava. Prema njihovom mišljenju, treba napraviti optimalnu ravnotežu između posmatračevog emotivnog uključivanja, njegovog/njenog posmatranja i svesti o sebi i posmatranom području. (McCall, Simmons 1969: 99; 100) Naš antropolog B. Žikić je, pozivajući se na M. Genzuka, primetio da će „stepen do koga će istraživač moći da postane pun učesnik delimično zavisiti od prirode posmatranih okolnosti. [...] mnogi istraživači ne veruju da razumevanje iziskuje da postanu puni članovi istraživane grupe. [...] Ovi istraživači veruju da etnograf mora da nastoji da bude i *outsider* i *insider*, postavljajući se na margine grupe i socijalno i intelektualno. Ovo stoga što su potrebne i spoljna i unutrašnja perspektiva. (Žikić, 2007: 127; cf. Genzuka: 2003) J. Lofland je svojevremeno učesničko posmatranje ocenio kao „najintimniji i moralno najriskantniji metod društvenog istraživanja”, pošto ono, kao što je bilo reči, „pokreće posebna moralna pitanja pri prikupljanju obaveštenja”.¹¹⁵ (Lofland, 1971: 93) Kada piše o ograničenjima uloge posmatrača koju bi Gold i Junker nazvali „potpunim učesnikom”, Lofland prvo pominje (ne)moralnost posmatranja i analiziranja ljudi koji o tome nisu obavešteni, a tek potom gubitak vremena za posmatranje usled potpune vezanosti za obavljanje preuzete uloge. S druge strane, Lofland smatra da prikriveni posmatrač može da dobije iskustveno bogatiji materijal od onog koji može dobiti njegov/njen neprikriveni pandan. No, on veće bogatstvo (na način prikrivenog posmatrača prikupljene) evidencije vezuje samo za iskustvo u obavljanju uloge, a ne i za opservacije posmatrane sredine, zajednice ili grupe. S druge strane, i Lofland je svestan da je, bez obzira na etičku nedozvoljenost prikrivenog posmatranja, ono (po njegovim rečima: „često”) jedini način na koji neka grupa može da se istraži. (*Ibid*: 94)

Ulogu neprikrivenog učesnika-posmatrača Lofland shvata tako što, po njegovim rečima, sociolozi ne idu neposredno među posmatrane, nego se prvo raspituju među prijateljima, poznanicima i kolegama za osobe koje su već članovi grupe koja će se proučavati. Potom oni pokušavaju da stvore prethodne odnose poverenja kao put za ulazak u proučavanu sredinu. Među prednostima neprikrivenog posmatranja Lofland navodi mogućnost posmatrača da se kreće kroz proučavano okruženje i da postavlja pitanja,

115 Cicourel je primetio da je „svaki posmatrač čije su prisustvo i identitet poznati posmatranima do nekog stepena učesnik, pošto uvek postoji neka vrsta interakcije između njega i drugih”. (Cicourel, 1964: 130)

nevezan dužnostima neke uloge, pri čemu mu je jasno da nije verovatno da će posmatrač u ovom pogledu dobiti neograničenu slobodu. Vidljivo je da Lofland ovde počinje da zamenjuje ulogu učesnika-posmatrača s onom posmatrača-učesnika; mada su prikrivenost, odnosno neprikrivenost uloge posmatrača i izbor između uloga (po Goldu i Junkeru neprikrivenog) učesnika-posmatrača i posmatrača-učesnika različita pitanja, čini se da Lofland ovde meša ne samo kriterijume klasifikacije nego i same uloge, prelazeći, neosetno, s distinkcije između „potpunog učesnika” i „učesnika-posmatrača” na razliku između „potpunog učesnika” i „posmatrača-učesnika”. A kada razmatra ulogu „čistog posmatrača”, Lofland smatra da ona uključuje visoko neuravnotežen odnos prema učesnicima, koji puštaju istraživača da posmatra, dok im on/a ne daje ništa zauzvat. Pomenuto Sizerovo istraživanje u Poljskoj i u Jugoslaviji, mada je u njemu bila primenjivana uloga posmatrača-učesnika, a ne „čistog posmatrača”, čini se da relativizuje shvatanje vršenja uloge posmatrača prvenstveno kao odnosa moći. Naravno, Bodemann i Gilli o tome imaju drugačije mišljenje.

Nisu nezanimljive ni Loflandove sugestije o ponašanju posmatrača na terenu. Razumljivo je što on traži da se posmatrač ponaša na neofanzivan način u sredini koju istražuje; Lofland podseća da on/a stoga nekad preuzima ulogu društveno prihvatljive i standardizovane inkompetencije. Smatra da je najbolja karakteristika za posmatrača da u istraživanoj sredini bude prepoznat kao mlad i kao student ili postdiplomac. Savetuje: „kao posmatrač, iskoristite prihvatljivu inkompetentnost”, jer je to način da se dobije mnogo informacija. (*Ibid*: 95–101) Na sličan način će S. Branković savetovati, pozivajući se na B. Kawulich, „da istraživač-posmatrač treba da zauzme stav deteta koje ništa ne zna, što je u suštini dobar pristup. Ljudi radije pomažu kad je neko sličan detetu, nego kad se postavi kao nadmeni naučnik kome je sve jasno, ali samo traži empirijsku potvrdu za svoje genijalne hipoteze. S druge strane, kad se posmatrač tako postavi (u ulogu deteta), učesnici su mnogo otvoreniji jer vode računa o tome da je strancu teško da razume ono što se kod njih razume samo po sebi.”¹¹⁶ (Branković, 2009: 188) Prednosti defanzivnog stava posmatrača navodi i S. Fajgelj: „koristeći tzv. mapiranje pojmova (engl. *concept mapping*) ili mapiranje definicija posmatrač može već samo na osnovu žargonskih izraza i njihovih definicija (značenja) da otkrije društvenu strukturu grupe.”¹¹⁷ (Fajgelj, 2005: 322)

116 Moja terenska iskustva u ovom su pogledu veoma različita i zavisila su od toga koga posmatram, odnosno od predmeta istraživanja. Cicourel primećuje da pri uspostavljanju kontakta položaj na univerzitetu može biti od pomoći, ali ne i identifikacija u društvenom naukom. Prema njegovom mišljenju, ljudi, posebno oni na položajima, skloni su da u društvenim naučnicima vide nepraktične sanjare. (Cicourel, 1964: 80)

117 Fajgelj među pomenutim žargonskim izrazima navodi reči kao što su bolidi, džek matorci, biciklisti itd.

Nema prostora za ozbiljnije razmatranje obuke za preuzimanje različitih uloga posmatrača u terenskom radu. Cicourel kao osnovne teme koje treba da obuhvati ovakva obuka navodi probleme odbijanja, aluzija, blokiranja informanata (posmatranih), potom probleme statusa, probleme izbora uloge, rukovođenja emocionalnim uključivanjem, kao i etičke probleme vezane za izradu izveštaja. (Cicourel, 1964: 106) Treba ovde navesti Cicourelovo promišljeno upozorenje: „U bilo kojoj raspravi o ponudi kurikuluma za one koji će imati karijeru u društvenoj nauci, pametno je imati u vidu da takve pripreme podrazumevaju upotrebu u učenju pojedinaца koji su pre samo-izabrani nego izabrani.” (*Ibid*: 138)

*

* *

Ovi samoizabrani istraživači, posebno u toku studija na master i doktorskom nivou, izloženi su različitim uticajima. Samo terensko iskustvo dobar je korektiv manje ili više domišljenih metodoloških uputstava. No, terensko iskustvo ne može da nadvlada uticaj potreba bilo organizacije sazajnih delatnosti ili društvenog sistema u celini. Uočljivo je da je nekada shvatanje posmatranja, uključujući tu poglede na sve uloge posmatrača, bilo određivano prevlašću anketnih istraživanja, kojoj se istovremeno odupiralo i saobražavalo. Treba se setiti Gold-Junkerovog neopravdano veoma suženog shvatanja uloge posmatrača-učesnika. Mada je dosta davno primećeno da posmatrač može da menja uloge na terenu, u zavisnosti od potreba istraživanja i okolnosti, i da to neće štetiti objektivnosti evidencije ako je praćeno odgovarajućim poštovanjem procedure i obezbeđivanjem mogućnosti njene nezavisne provere, danas su učesničko i neučesničko posmatranje i u metodologiji i u istraživačkoj praksi razdvojeni više nego ikad. Za takvo stanje ne postoje sazajni razlozi: to je posledica društvenih razloga (i onih užih, u okviru organizacije sazajnih delatnosti, i onih iz šireg društvenog okruženja). Razbijanje posmatranja kao integrisanog sociološkog postupka nije bilo sasvim nekorisno: ono je omogućilo detaljnu razradu metodoloških problema vezanih za planiranje i primenu pojedinih uloga posmatrača, osvetlilo je ovaj istraživački postupak kao svojevrsan odnos moći i pridonelo je samorazumevanju posmatrača i shvatanju posmatranja (i) kao društvenog odnosa, što je pretpostavka za razumevanje opaženog. Uza sve to, strogo, i u metodološkim priručnicima, jednako kao i u ezoteričnim naučnim tekstovima, skoro kanonizovano podvajanje učesničkog od neučesničkog posmatranja, nije epistemološki prihvatljivo. Sociologija ima jednu metodologiju, bez obzira da li se služi podacima u kvantitativnoj ili u kvalitativnoj

formi. Priroda podataka ima epistemološke konsekvence, ali ne tolike da bi temeljni stav dovele u pitanje. Na naučnoj ravni, dezintegriranje posmatranja preko prenaplašavanja razlika između uloga posmatrača pridonosi pojedinačnim sociolozima i metodolozima: ono omogućuje veći broj kurseva, veći broj časopisa, putovanja, kongresa, skupova, stipendija. Na široj društvenoj ravni ono smanjuje probojnost posmatranja. Istina je da predmet istraživanja često određuje izbor metoda, a da primenjeni metod utiče na rezultate. Ali stoji i tvrdnja da suviše strog i opšteprihvaćen metodološki kanon može da ograniči predmet(e) istraživanja i da usmeri pažnju istraživača na predmete proučavanja koji ne spadaju u najvažnije. S. Antić je analizirao pet godišta vrlo prestižnog i uticajnog *American Journal of Sociology* (oko 250 tekstova objavljenih između 2007. i 2011) i u njima nije našao nijedan tekst koji bi bio posvećen klasnoj analizi američkog društva, funkcionisanju svetskog kapitalističkog sistema, promenama globalne društvene strukture, ili društvene strukture SAD. (Antić, 2012: 51) Izvesno je da osnovni razlozi za izbegavanje proučavanja tema koje ulaze u najvažnije područje predmeta sociologije nisu uslovljeni pretežno metodološkim razlozima. Metodološka shvatanja, kao i izbor primenjivanih postupaka i njihovih oblika, ovde su znatno više posledica nego uzrok. S druge strane, pošto nije deo sociologije, nego metanaučna logičko-epistemološka kritika primenjivanih i poželjnih načina teorijskog i iskustvenog istraživanja, metodologija ima jednu meru autonomije u odnosu na društvene uticaje koja prevazilazi onu koju poseduje sama sociologija. Metodologija je suštinski normativna disciplina: pomenuto je da je u njoj razvoj naučnog saznanja spor. Kao takva, ona je manje propusna za uticaje društvenog okruženja i, pogotovo, naučne mode, ali ovi uticaji, kada se u njenom okviru ustale i institucionalizuju, traju duže nego u empirijskim naukama. Utoliko i prevlast određenih shvatanja i rešenja u metodologiji dugotrajnije vrši povratni uticaj na sociološku praksu teorijskih i empirijskih istraživanja. Dezintegriranje posmatranja kao istraživačkog postupka predstavlja deo ovog trenda. Zbog svojih epistemoloških ograničenja posmatranje nije najpogodniji postupak za preusmeravanje socioloških istraživanja na ravni naučne strategije. Ono je, ipak, najneposredniji i najprodorniji istraživački postupak kojim sociologija raspolaže. Stoga su njegova ponovna osmišljavanja i reintegracija ne samo jedan obećavajući pravac razvoja misli o metodu nego i potencijalni doprinos širenju interesovanja za zanemarena suštinski važna područja istraživanja društva.